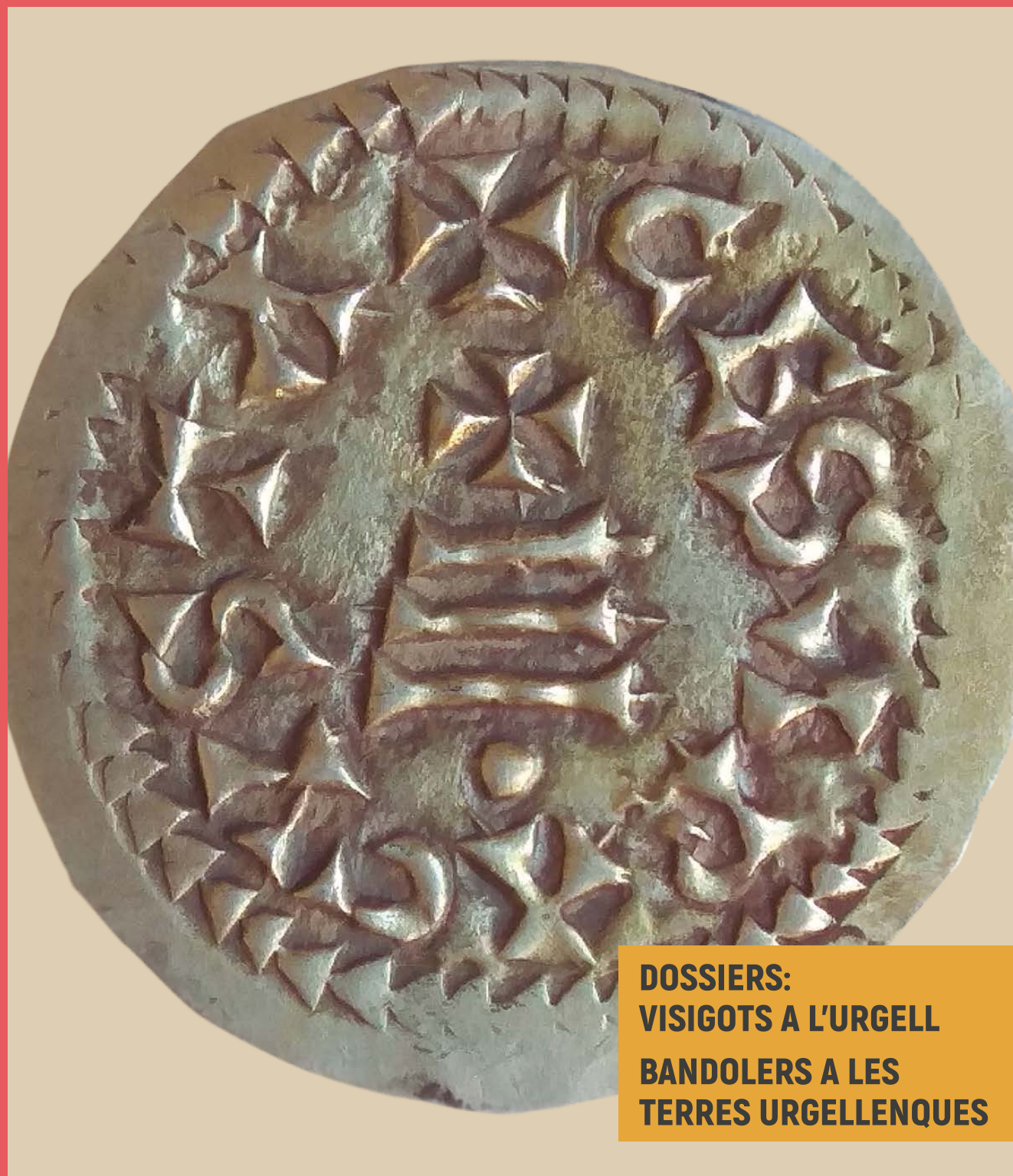

URTX

REVISTA D'HUMANITATS DE L'URGELL

MISCEL·LÀNIA ANUAL · TÀRREGA · ABRIL 2023 · núm. 37

**DOSSIERS:
VISIGOTS A L'URGELL
BANDOLERS A LES
TERRES URGELLENQUES**

**ELS *TREMISSIS* DEL TOSSAL DEL MORO DE CASTELLSERÀ,
TESTIMONI DE LA CIRCULACIÓ DE MONEDA VISIGODA A CATALUNYA**

MARIA CLUA MERCADAL

ABSTRACT

La intervención arqueológica en el castrum visigodo del Tossal del Moro en Castellserà (Urgell, Lleida) dio como resultado un conjunto muy interesante de herramientas relacionadas con el trabajo de la lana, unas hebillas de cinturón y dos monedas de la serie visigoda. El hallazgo de tremisses en contexto arqueológico cerrado es siempre una fuente de información que permite concretar y matizar el funcionamiento del numerario en su época.

The archaeological intervention in the Visigothic castrum of Tossal del Moro in Castellserà (Urgell, Lleida) resulted in a very interesting set of tools related to wool work, buckles and two coins from the Visigothic series. The discovery of Visigothic tremisses in a closed archaeological context is always a source of information that allows to specify and nuance the operation and circulation of the numerary in its time.

PARAULES CLAU

Tremissis, Vítiza, Ègica, castrum visigot, Castellserà.

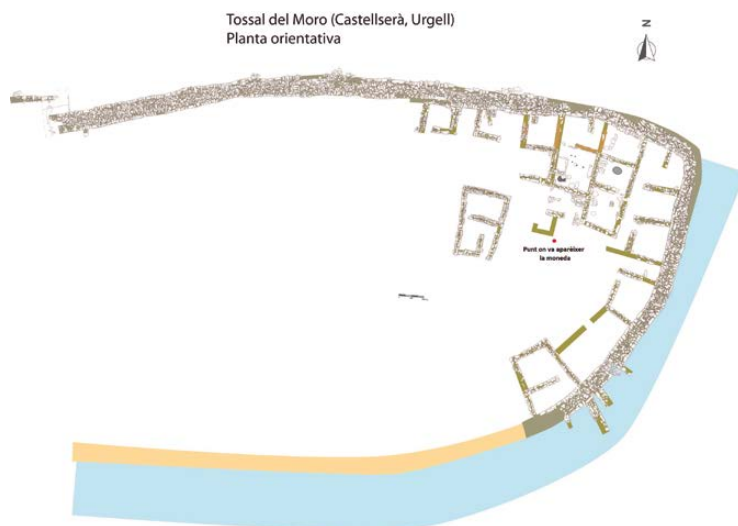
L'any 2006 es van iniciar els treballs de recerca arqueològica al Tossal del Moro i es van continuar fins al 2014. El jaciment està situat al terme municipal de Castellserà, a la vessant sud de la serra d'Almenara, a l'antic camí que comunicava Castellserà amb Agramunt. L'assentament té dos moments cronològics molt marcats, un en l'època ibèrica, que abraça una cronologia entre els segles V i II aC, i l'altre fent un gran salt en el temps fins arribar a l'època visigoda; concretament, segons els investigadors, entre mitjans del segle VII i inicis del segle VIII.¹

És en aquesta darrera fase on s'ha identificat el material numismàtic motiu d'aquest estudi. En context arqueològic van ser trobats dos *tremissis*, un d'ells fraccionat, només la meitat de la peça. La troballa de moneda de la sèrie visigoda és sempre un motiu a considerar, per la durada de les emissions en el circuit, per la manera de presentar-se, troballes individuals o de conjunt, i per ser un numerari monometàl·lic basat exclusivament en l'or. Les peces del Tossal del Moro van ser identificades en context. Recordem que es tracta d'un hàbitat emmurallat, un *castrum*, amb un recinte central o "gran casa" amb habitacions, una sala tripartida i tres magatzems o espais de producció dedicats al treball de la llana, tal com testimonien els objectes i les eines trobats en els diferents estrats i estructures (ESCALA, MULET, COLET, 2011). La troballa dels *tremissis* reafirma el vessant d'activitat comercial del poblat. La possessió d'una peça d'aquesta sèrie és indicatiu d'un cert poder adquisitiu del propietari, susceptible de guardar o amagar la moneda de la millor manera possible. Seguint amb aquesta idea, que va més enllà de la mera classificació, es vol emmarcar el numerari recuperat i intentar explicar la seva presència en el *castrum* (DOMÉNECH, 2014; PLIEGO, 2016, p. 524).

Figura 1. Planta del Tossal del Moro amb la indicació de la troballa de les monedes.

ELS TREMISSIS

A partir del domini visigot a Hispània, en el segle VI, la moneda que es va encunyar en els abundants tallers oberts era d'or. Seguien la tradició romana, quant a metrologia, del *solidus aureus*, i un *tremissis* n'era una tercera

¹ Consulteu la memòria de la intervenció arqueològica de Jordi Mazuque López, Expedient: 494/K121 2-7492/2011. També les conclusions fetes a la revista *Urtx*: ESCALA, MULET, COLET, 2011. També volem fer un esment especial del senyor Oriol Saula, director tècnic del Museu de Tàrrrega, i del senyor Jordi Mazuque per la seva ajuda en la recerca d'imatges i la interpretació del numerari dins del jaciment.

part. Si bé el numerari de la sèrie visigoda es caracteritza pel seu metall noble, l'or, sembla que algunes ciutats de la Bètica i la Cartaginensis van fer emissions especials de petites peces de bronze, per ús o necessitat de moneda menuda (CRUSAFONT, 1994; VICO *et al.*, 2006, p. 111-116; PLIEGO, 2009, p. 188-189). Junt amb els nous valors auris, encara es trobaven en circulació monedes d'etapes anteriors, velles i desgastades (DOMÈNECH, 2014), però al Tossal del Moro, *castrum* visigot de nova planta, s'han identificat exclusivament dos *tremissis* d'or de tradició visigoda, concretament a la zona 6 del jaciment, a la plaça, en un indret de sitges i fosses (fig. 1).

Abans de continuar amb la classificació i descripció del material en context arqueològic del jaciment, cal advertir que sobre la moneda de la sèrie visigoda hispana hi ha una llarga i àmplia bibliografia. Investigadors d'arreu s'han interessat per aquest numerari. Així, R. PLIEGO en fa un estudi aprofundit i global (2009, p. 53-64) però, abans d'ella, investigadors de finals del segle XIX, com Heiss (1872), ja havien treballat amb el tema. En el segle XX diversos autors van seguir investigant i classificant monedes visigodes, com MATEU Y LLOPIS (1936), MILES (1952), AMORÓS i MATA (1952), GRIERSON i BLACKBURN (1986), i així fins a l'actualitat, amb obres de conjunt com la de VICO, CORES i CORES (2006) i l'esmentada de R. Pliego. Aquests treballs han estat consultats i considerats en elaborar aquest estudi, però per referenciar i comparar els *tremissis* del Tossal del Moro ens centrarem en les monografies de VICO, CORES i CORES (a partir d'ara, VICO *et al.*, 2006) i el de Pliego, producte d'una tesi doctoral que va ser publicada el 2009 (PLIEGO, 2009) i ampliada en diferents annexos.

Així, les peces identificades al Tossal del Moro es poden descriure i referenciar:

Figura 2. *Tremissis* partit d'Ègica i Vítiza d'Eliberri. Fotografia: Maria Clua.

1- U.E. P- 223

Ègica i Vítiza, *tremissis* (partit) d'Eliberri (Granada), 695-702

Anvers: IDN[negica]R+.

Bustos afrontats dels reis amb un ceptre amb creu al mig (tipus 36b del catàleg Pliego).

Revers: ID[nmrvviti]ZAR+.

Monograma amb les lletres B / [r / l /] E amb una petita branca (tipus 2d). AV; 0,31 g; 20 mm; 3 h Pliego, 2009, p. 443, núm. 737b (anvers) i 444, núm. 739d (revers)

Vico *et al.*, 2006, p. 528, núm. 565 (anvers) i núm. 565.2 (revers)

2- U.E. P-223

Vítiza, *tremissis* de Caesaraugusta (Saragossa), 698-710

Anvers: + DNMVVITIIIZA (tres punts en triangle invertit) . Bust de front amb un elm (tipus entre 24a i 24d del catàleg Pliego).

Revers: + CESARAGVSTA . Creu amb grades amb un punt a sota.

AV; 1,05 g; 18 mm; 12 h

Pliego, 2009, p. 468, núm. 762p (revers no és igual, sense tres punts)

Vico *et al.*, 2006, p. 565, núm. 626.11 (anvers) i núm. 626.9 (revers)

Figura 3. Tremissis de Vítiza de Caesaraugusta. Fotografia: Maria Clua.

El primer que cal destacar de la troballa és que les dues monedes van aparèixer juntes en el paviment 223 prop de dues sitges (fig. 4 i 5). Aquesta circumstància fa que, a partir d'ara, en referir-nos a les monedes es pugui parlar d'una "troballa de conjunt" fruit, ben possiblement, d'un petit estalvi que es produiria al final del període visigot. Els tremissis tenen cronologia homogènia, ja que són del regnat conjunt d'Ègica i Vítiza, fill seu, i d'aquest darrer regnant en solitari. Així, estem parlant de peces fabricades entre els darrers anys del segle VII i els primers del VIII. L'estat de conservació dels tremissis, malgrat que un dels exemplars està fraccionat, és bo. Les llegendes són llegibles i les imatges identificables, però la fina làmina d'or del cospell, que en aquestes dates ja tenia una composició amb un alt percentatge de plata, fa que siguin, per si mateixes, febles. Respecte al pes, les monedes segueixen la pauta fins ara establerta pels investigadors; així, les procedents de la Tarraconense acostumen a ser més lleugeres i de llei més baixa que la resta d'emissions del territori; en canvi, el numerari produït a la Bètica dependrà molt del taller d'origen (VICO *et al.*, 2006, p. 84-85 i 89-90; PLIEGO, 2009, p. 46).

Els **tallers** on van ser batudes les monedes són el llunyà d'Eliberri (Monte de Elvira, Granada), a la Bètica, seu episcopal que va emetre des del regnat de Recared I fins al d'Ègica i Vítiza, això és, de l'any 586 al 702. L'altre és de la ciutat, més propera, de Caesaraugusta (Saragossa), a la Tarraconense, també seu episcopal que va batre moneda amb poques interrupcions des de Leovigild fins a Àkhila; és a dir, del 575 fins al 714 i amb un volum de producció considerable (PLIEGO, 2009, p. 148-149). Identificar monedes de la sèrie visigoda de diverses seques en un mateix grup o jaciment no és un fet estrany. Diferents tallers d'origen no eximeixen d'una circulació conjunta. Sí que cal apuntar, pel fet de ser una troballa en territori català, que els tremissis del Tossal no pertanyen a cap de les seques obertes en aquesta àrea geogràfica, en aquest precís moment. En els repertoris de moneda visigoda es compta amb exemplars fabricats a Rodas, Gerunda, Barcino, Tarracona i Dertosa. Ciutats ben comunicades per les antigues vies romanes, però tan apartades o properes de Castellserà com ho podria ser Caesaraugusta: Tarracona, a 89 km, Barcinona ja una mica més lluny, 130 km, i Gerunda i Rodas ja queden molt més desplaçades. Pel que fa a Dertosa, va fabricar moneda de forma molt puntual i les seves produccions són estranyes i no dels regnats d'Ègica i Vítiza.

Les **imatges** gravades en l'anvers tenen un estil esquemàtic molt característic de la numerària visigoda que, sense obviar cap element relacionat amb el poder, fan referència a l'autoritat del sobirà. En el cas de la peça d'Ègica i Vítiza, a través de les seves imatges

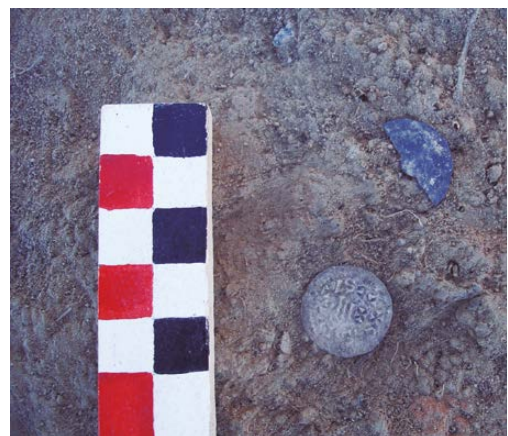

Figura 4. Lloc de la troballa de les monedes. Fotografia: Jordi Mazuque.

Figura 5. Detall del procés d'extracció dels tremissis. Fotografia: Jordi Mazuque.

afrontades portant/sostenint un ceptre amb creu; i la moneda de Vítiza mostra un bust de front, que vol ser el del sobirà, amb un elm. Les llegendes traslladen el nom del rei o reis i la seva titulatura. En els reversos, generalment, hi són presents imatges de tipus religiós, com la creu sobre grades o la representació de Crist, i monogrames. En el Tossal del Moro, hi ha un exemple de cada. El que no manca mai és el lligam amb la ciutat emissora, ja sigui formant part de llegenda, com en el cas de CAESARAUGUSTA (vegeu revers núm. 2) o en un monograma, com el configurat a partir de les lletres E-L-B-R, d'Eliberri (vegeu revers núm. 1). L'escriptura és llatina i, en tots els casos, utilitza lletra capital que, en estar gravada amb punxons, a cops dificulta la lectura.

Si entrem en detall, per poder referenciar i donar un paral·lel exacte de les peces trobades en els catàlegs internacionals, veiem com el "mig" *tremissis* d'Eliberri, d'Ègica i Vítiza (núm. 1), presenta una combinació d'encunyats d'anvers i de revers "nova", tenint present que es compta amb la meitat d'informació. La imatge de l'anvers s'inclou sense problemes al grup XX (A/10-R-9) de VICO *et al.* (2006, p. 162) i al tipus 36b de PLIEGO (2009, p. 41-42 i 172-173), tot i que l'esquematisme del fragment que ens ha arribat s'aproxima també al grup 38, però insistim, ens cal ser prudents en tractar-se d'una peça fragmentada. El monograma del revers és del tipus 2d (PLIEGO, 2009, p. 180). En concret, caldria classificar el *tremissis*, segons PLIEGO (2009, p. 443), núm. 737b (anvers) i p. 444, núm. 739d (revers) i segons VICO *et al.* (2006, p. 528), núm. 565 (anvers) i núm. 565.2 (revers).

El *tremissis* a nom de Vítiza (núm. 2) en principi s'ha d'incloure al grup IV (A/5-R2) de VICO *et al.* (2006, p. 145), tot i que podria ser un encuny enmig de dues tipologies a partir de la representació del bust de front, núm. 24a i 24d de PLIEGO (2009, p. 38 i 169-170). També tindria les llegendes de l'anvers i del revers de dos encunyats diferents: 626.11 de VICO *et al.* per l'anvers i 626.9 pel revers. Cap dels catàlegs de referència recull un paral·lel exacte de la moneda del Tossal del Moro, sí que, com ja s'ha indicat, es veu una indubtable inclusió en un grup, però aquest exemplar seria també una "nova" possible variant del taller de Caesaraugusta. El fet que una peça comparteixi encunyats d'anvers o de revers de diferents emissions publicades o variants en les llegendes enriqueix el coneixement i acota el treball de cada taller monetari.

Si les imatges i llegendes són importants en si mateixes, aquestes també marquen una temporalitat que pot ajudar a acotar la vida i desenvolupament del jaciment. Si ens fixem en el *tremissis* fraccionat, està fabricat a nom del rei Ègica i del seu fill Vítiza. Sabem per les cròniques de l'època que el regnat d'Ègica (687-702) va ser convuls, amb greus problemes econòmics, polítics i socials, que no es van solucionar associant el poder a Vítiza, el 694-695, tot i que no va ser ungit com a rei fins al 15 d'octubre de 700 (VICO *et al.*, 2006, p. 55-57 i 77-79). Així, la moneda identificada al Tossal té un *terminus post quem* molt concret per la seva troballa, a partir del 695. D'altra banda, el *tremissis* de Caesaraugusta va ser encunyat en ple i, alhora, curt regnat de Vítiza (700-710). Les dues peces, en els darrers anys de la sobirania visigoda al territori hispà.

El *tremissis* núm. 1 del Tossal del Moro té el **cospell partit**. La partició de la moneda és un fet freqüent a causa de la manca de numerari menut per a la vida quotidiana, sobretot en època antiga. Comptem amb exemples d'unitats ibèriques d'Empúries partides en dos; també molts tresors d'època islàmica compten amb moneda fraccionada. El que cal és veure què passa amb la sèrie visigoda: la troballa de moneda partida respon a una necessitat monetària? O senzillament al desgast de la moneda per ús i aspectes metro Lògics? Si revisem repertori dels exemplars que ens han arribat, podem observar com hi ha peces visigodes que han patit un fraccionament o plec (PLIEGO, 2009, núm. 96c1, 110.2, 265.1, 301b.1, 338c.4, 369h.1, 376l.4, 387t.1, 442.1, 458c.1, 459b.2, 475.1, 478.1, 486a.1, 531.1, 537c.1, 548.1, 580c.10, 587d.2, 588.1, 600a.28, 609.1, 652, 662c.8, 718l.1, 718r.1, 719b.1, 720c.2, 720k.1, 720k.2, 720p.1, 720q.1, 722f.1, 722g.1, 726d.1, 727c.1, 727k.2, 738a.1, 739a.1, 742f.1, 743c.1, 748b.2, 750d.1, 750l.2, 752a.1, 753i.8, 753j.3, 753dd.1, 756b.1, 756f.1, 762b.1, 769c.1, 769d.2, 769f.1, 779.1, 781c.1, 781o.1, 785c.2, 786d.1). Als exemplars enumerats els manca la meitat de la peça o tenen un plec al mig que intueix que amb el temps la moneda quedaria partida. Aquesta característica es fa més evident a partir del regnat d'Ègica i Vítiza, moment en què el numerari pateix una rebaixa en la llei, no igual en tots els tallers, i en el pes. En troballes de

conjunt, com el tresor de La Condenada (Conca), s'hi troba algun exemplar fraccionat junt amb *tremissis* perfectament conservats (PLIEGO, 2015, p. 21). El cas del Tossal apunta que el fraccionament de la moneda no impedeix que aquesta circuli i s'accepti junt amb numerari sense cap mena d'alteració. El que caldria esbrinar, a partir de les fonts escrites, és quina denominació adoptaria el fragment, o si aquests valors s'intercanvien a pes.

CIRCULACIÓ DEL NUMERARI

La circulació monetària d'una sèrie s'estudia tenint en compte el nombre d'exemplars i com han arribat al nostres dies, si procedents de col·leccions antigues dipositades en institucions culturals o en mans privades, o fruit de la recerca arqueològica. També és molt important si les monedes configuren una troballa en forma de conjunt/tresor o individual. PLIEGO (2016) en fa una presentació i exposa l'estat actual dels *tremissis* visigots preservats.

Pel que fa a les peces del Tossal del Moro, ens hem de centrar en els anys finals del domini visigot de la Península, a inicis del segle VIII. Tal com PLIEGO exposa (2011, p. 17-18), és l'etapa de la qual es té menys informació, ja que el numerari descobert és més escàs, tant en les col·leccions com pel que fa a les troballes (PLIEGO, 2011, fig. 10; PLIEGO, 2015, fig. 10).

Per fer un estudi acurat i proposar un model de circulació del numerari, és obligat consultar les troballes amb exemplars similars i del mateix territori, en aquest cas la Tarraconense, demarcació amb **tresors o conjunts** tan importants com els de:

— La Grassa (Constantí, Tarragona), amb més de 800 peces de les quals se n'han conservat 175, però cap dels regnats d'Ègica i Vítiza.

— El tresor de Zaragoza (Saragossa), amb 35 peces descobertes, amb 7 exemplars d'Ègica i Vítiza. Les seques representades són tant de la Tarraconense i la Bètica com de les altres províncies visigodes.

— La troballa del Bovalar (Seròs, Segrià) (de PALOL, 1986 i 1999) amb 20 *tremissis* descoberts dels regnats d'Ègica fins a Àkhila II. Els tallers representats són de la Tarraconense i la Bètica, així com de la Lusitània i la Cartaginensis (PLIEGO, 2015, p. 24; PLIEGO, 2016, p. 521-522). Cal destacar que les peces van aparèixer en diverses campanyes i diferents àmbits del jaciment, alguns corresponents a zones d'hàbitat. Uns *tremissis* del Bovalar van ser identificats junt amb sivelles, fet que va motivar que els investigadors relacionessin les monedes amb algun tipus de bossa o moneder subjectat en un cinturó. Recordem que al Tossal del Moro també van ser trobades unes sivelles de cinturó (ESCALA, MULET, COLET, 2011, p. 250). El Bovalar és, en principi, el jaciment més proper, per cronologia i geografia, i similar, quant a tipologia d'hàbitat, per poder comparar amb la troballa del Tossal del Moro.

Figura 6. Vista del jaciment, amb la plaça on es trobaren els *tremissis* en primer terme. Fotografia: Jordi Mazuque.

— En l'oppidum de Puig Rom (Roses, Alt Empordà) es va identificar una peça de Gerunda a nom de Vítiza (PLIEGO, 2011 i 2015, p. 53).

Quant a troballes **aïllades**, cal destacar els exemplars de Vítiza documentats a la Cova Foradada (Surta, Ossa), Paüls (Xerta, Tarragona) i Torroella de Montgrí (Girona) (PLIEGO, 2015, p. 27 i 50-51 i annex núm. 162-164).

Recapitulant, el paral·lel més similar al Tossal del Moro, quant a tipus de jaciment i per ser troballa arqueològica podria ser el del Bovalar, un hàbitat agrícola, però amb un important complex religiós. Actualment, es compta amb un altre gran poblat, el Tolmo de Minateda, que malgrat estar situat a Hellín, Albacete, cal tenir-lo present a l'hora d'interpretar el Tossal. El Tolmo és una *civitas* d'origen ibèric abandonada durant l'Imperi i construïda *ex novo* a finals del segle VI inicis del VII, que va perdurar fins a època islàmica. La diferència entre el Tossal del Moro i el Tolmo és la grandària del segon, que compta amb una estructura

de ciutat amb un espai per a edificis religiosos, com la basílica i el *palatium*, més d'estil del Bovalar. De la fase visigoda es van identificar sis *tremissis* de baixa llei i amb una cronologia que abraça del regnat d'Ervigi fins al de Vítiza, és a dir del 680 al 710 (DOMÉNECH, 2014, p. 14-15). Les seques representades són de Cesaragusta, Toletó, Tucci, Córdoba i Ispali. Segons C. Doménech, les monedes del Tolmo es relacionen directament amb la zona alta de la ciutat on es troben els edificis de poder administratiu i religiós, motiu pel qual es vincula la troballa amb pagaments o imposicions d'alt valor.

Però sobre l'ús de la moneda d'or visigoda es qüestionen diferents teories: fiscal, comercial, pagament de tributs i favors, i s'introdueixen certs dubtes en la funció que tindria la moneda en les troballes de poblats fortificats de camperols, agricultors o ramaders, com és el cas de Puig Rom (Roses, Girona) amb un *tremissis* d'Àkhila o l'assentament rural de La Vega, Boadilla del Monte, Madrid (DOMÉNECH, 2014, p. 23-27), on potser a partir d'ara s'haurien d'incloure les troballes del Tossal del Moro.

CONCLUSIÓ

La troballa de moneda visigoda en context arqueològic és força important, ja que són peces conegudes i presents en moltes col·leccions, però molts cops desvinculades del context de circulació de l'època. En aquest cas, el numerari respon a les darreres emissions fetes sota autoritat visigoda; recordem que el 711 les tropes islàmiques travessen l'estret de Gibraltar per començar una nova etapa històrica amb una nova moneda en el circuit.

El conjunt o petit estalvi del Tossal se suma al catàleg de troballes de moneda visigoda, a més d'incrementar el coneixement que es té, fins a dia d'avui, de les emissions dels darrers reis visigots. Cada nou exemplar exhumat del subsol és una font d'informació potencial que incrementa el corpus d'aquesta sèrie, així com contribueix a concretar i acotar el treball de cada seca. Pel que fa a la troballa, cal considerar-la com a molt extraordinària, ja que malgrat haver-ne identificat un exemplar i mig, es podria tractar de noves variants o d'un nou grup d'encunyats fins ara no publicats.

És important destacar que en el jaciment no s'ha identificat cap moneda que no fos visigoda. En alguns jaciments, com el Tolmo de Minateda, s'han descobert, a més de *tremissis*, monedes de la tardoantiguitat interpretades com a residuals en el circuit. En el cas del Tossal, cal considerar la troballa de les monedes com el producte d'un estalvi o d'una compravenda que es va amagar o guardar i mai no es va recuperar. Recordem que van ser identificades a la plaça del *castrum*, espai comú i principal. Com exposa PLIEGO (2015, p. 18), la troballa de moneda visigoda no s'ha d'interpretar com una pèrdua casual, degut a l'alt valor monetari que té per se cada exemplar. El que està clar és que els *tremissis* del Tossal van circular en un ambient de crisi política després de la mort de Vítiza.

Tot i el coneixement limitat que tenim avui del Tossal del Moro, recordem que encara s'hi està treballant (fig. 6). Es pot afirmar que és un tipus de poblament que de moment no té paral·lels en terres lleidatanes, un *castrum* sense vinculació directa amb una basílica, com seria el cas del Bovalar. Els possibles paral·lels podrien ser el Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Barcelona), tot i només documentar-se les restes altmedievales en diferents cales.

El món visigot és, potser, el període més desconegut en el terreny arqueològic a la província de Lleida. Es compta amb dos referents ben importants, com el Bovalar (Seròs, Segrià) i els Vilans de Reig (els Torms, Garrigues). A partir d'ara, el Tossal del Moro ha de ser un jaciment de referència obligada, a més d'una nota més dins de les troballes i catàlegs de moneda de la sèrie visigoda. Un indret que ha proporcionat un traçat urbanístic definint un *castrum*, a més de materials relacionats amb el treball de la llana, d'elements d'ús personal com les dues sivelles, ara presenta les dues monedes, els *tremissis*, que corroboren el lloc com a possible punt d'activitat comercial o intercanvi de mercaderies per moneda. Propeeres campanyes d'excavació permetran delimitar la cronologia final del jaciment i l'impacte islàmic en el territori i, així, també es podrà acabar de definir fins a quin dia va circular la moneda visigoda en el Tossal.

BIBLIOGRAFIA

- AMORÓS, J.; MATA, A. (1952). *Catálogo de las monedas visigodas del Gabinete Numismático de Cataluña*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- BARRAL I ALTET, X. (1976). *La circulation des monnaies suèves et visigotiques. Contribution à l'histoire économique du royaume visigot*. Zurich-Munic: Artemis.
- CRUSAFONT, M. (1994). *El sistema monetario visigodo: cobre y oro*. Barcelona-Madrid: Asociación Numismática Española.
- DOMÉNECH BELDA, C. (2014). «Moneda y espacios de poder en el reino visigodo. Los tremises de El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)». *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 21, p. 9-37.
- DOMÉNECH BELDA, C.; GUTIÉRREZ LLORET, S. (2006). «Viejas y nuevas monedas en la ciudad emiral de Madinat Iyyuh (El Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete)». *Al-Qantara*, núm. XXVII, p. 337-374.
- ESCALA ABAD, Ò.; MULET CASES, M.; COLET MARCÉ, A. (2011). «El Tossal del Moro. Un jaciment visigot i ibèric a l'Urgell? Primers resultats». *Urtx. Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 25, p. 243-252.
- GRIERSON, PH.; BLACKBURN, M. (1986). *Medieval European coinage*. Vol. 1: *The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HEISS, A. (1872). *Description générale des monnaies des rois wisigoths d'Espagne*. Paris.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1936). *Catálogo de las monedas previsigodas y visigodas del Gabinete Numismático del Museo Arqueológico Nacional*. Madrid: Museo Arqueológico Nacional.
- (1946). «De la Hispania Tarraconense a la Marca Hispánica Carolina». *Analecta Sacra Tarraconensis*, núm. XIX, p. 1-122.
- MILES, G. C. (1952). *The coinage of the Visigoths of Spain. Leovigild to Achila II*. Nova York: ANS.
- (1952). «Las monedas visigodas de la colección de la *Hispanic Society of America*». *Numisma*, núm. 5, p. 27-31.
- (1955). «Notes on the Visigothic coins in the Gabinete Numismático de Cataluña». *Numisma*, núm. 16, p. 57-64.
- PALOL, P. de (1986). «Las excavaciones del conjunto de "El Bovalar", Seròs (Segrià, Lérida) y el reino de Akhila». *Antigüedad y Cristianismo*, núm. 3: *Los visigodos: historia y civilización*. Murcia: Universidad de Murcia, p. 513-525.
- (1999). «Catàleg de les monedes visigòtiques del Bovalar». *Catalunya romànica. Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- PLIEGO, R. (2009). *La moneda visigoda*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- (2011). «La moneda en el ocaso del reino godo de Hispania». *711. Arqueología e historia entre dos mundos*. Vol. II. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional, p. 321-337. (Zona Arqueológica; 15)
- (2012). «La moneda visigoda: Anexo 1». *Spal. Revista de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Sevilla*, núm. 21, p. 209-231. [Homenaje al Prof. Dr. Manuel Bendala Galán]
- (2015). «El tremis de los últimos años del Reino Visigodo (702-714)». A: SÉNAC, Ph.; GASC, S. (ed). *Monnaies du haut Moyen Âge: histoire et archéologie (péninsule Ibérique - Maghreb, VIIe-XIe siècle)*. Tolosa: Presses Universitaires du Midi, p. 17-58.
- (2016). «La presencia de tesoros y hallazgos monetarios visigodos en las colecciones de museos e instituciones». *XV Congreso Nacional de Numismática (Madrid, 28-30 octubre 2014)*, p. 517-528.
- RUIZ TRAPERO, M. (2004). «En torno a la moneda visigoda». *Documenta & Instrumenta*, vol. 1, p. 179-201.
- VICO MONTEOLIVA, J.; CORES GOMENDIO, M. C.; CORES URÍA, G. (2006). *Corpus nummorum visigothorum. ca. 575-714. Leovigildus-Achila*. Madrid.

«Darreres intervencions al Tossal del Moro de Castellserà (Urgell)». *Tribuna d'Arqueologia. Blog del Servei de Patrimoni Arqueològic i Paleontològic del Departament de Cultura*. Generalitat de Catalunya. <<https://tribunadarqueologia.blog.gencat.cat/2012/11/12/darreres-intervencions-al-tossal-del-moro-de-castellsera-urgell/>>.

<<https://museutarrega.files.wordpress.com/2014/03/el-tossal-del-moro-intro.pdf>>

<<https://museutarrega.files.wordpress.com/2014/03/diari-dexcavacioc81-2.pdf>>

EDITA

PATROCINA

